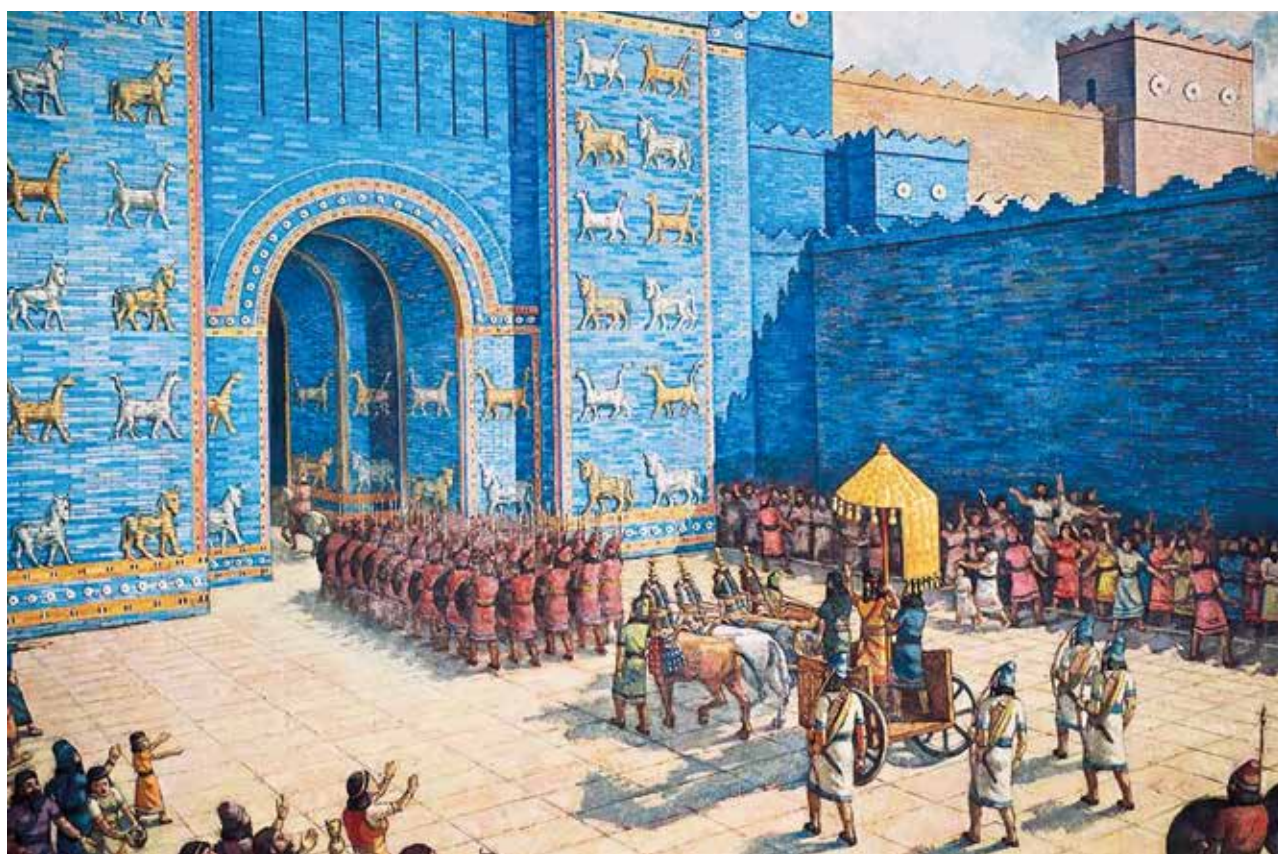

Миграция тарихи: Қадимги Месопотамия мисолида

Инсонларнинг бир жойдан иккинчи жойга кўчиши даставвал урф-одат сифатида шаклланган. Одат якка ёки жамоавий ўхшаш ҳаракатларни такрорлаш натижасида пайдо бўлади. Фикримизча, айнан бир хил ҳаракатларни такрорлайвериш одатларни келтириб чиқармайди. Зеро, одат муайян мақсадга йўналтирилган бўлиши лозим.

Одатлар табиатнинг турли офатларидан, қўрқув ва ваҳималардан халос бўлишга, шунингдек, уларни енгиб ўтиш учун хавфли жойдан хавфсиз жойга кўчиш имконини берган.

Турмуш тарзи яхшиланиши ва жамият тараққиёти билан одат ҳам ўзгаради. Ёзувнинг кашф этилиши, ишлаб чиқариш асбоб-ускуналари ривожланиши ва давлатнинг пайдо бўлиши билан ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи янги ҳуқуқий одатлар ҳам юзага келган. Ибтидоий жамоадан фуқаролик ҳолатига

ўтиш билан эркин ҳаракатланиш дастлаб одат, сўнг ҳуқуқий одат сифатида белгиланади. Одатнинг ҳуқуқий одатдан фарқи шундаки, ҳуқуқий одат норматив-ҳуқуқий хусусиятга эга бўлади. Одат эскириб қолган фикрлаш маҳсули бўлса, ҳуқуқий одат унга қараганда нисбатан ривожланган тафаккур маҳсули ҳисобланади.

Ер юзидаги деярли барча одамлар у ёки бу маънода мигрант ҳисобланиб, инсоният пайдо бўлгач, «*homo sapiens*»нинг бир гуруҳи Европа, Осиё, Австралия ва Америка бўйлаб бутун

дунёга тарқала бошлаган¹. Инсоннинг мавжуд бўлиши муаммоси ҳуқуқшунослар, сиёсатшунослар, социологлар, файласуфларни қизиқтириб келган. Кўп асрлик тарих дунё яралиши, ижтимоий ҳаётнинг универсал қонуниятини тушуниш ва тушунтиришни ўз олдига қўйган илмий-назарий қарашларни вужудга келтирди. Уларнинг орасида инсон ҳуқуқларининг юридик табиатини англашга қаратилган таълимотлар муҳим аҳамият касб этади.

Хусусан, инсон ҳуқуқларининг ажралмас таркибий қисми – миграция ҳуқуқи тарихи қадимий даврларга бориб тақалиб, ушбу тушунчалар дастлаб фуқаролик мақоми, эркин ҳаракатланиш ва яшаш жойини танлаш ҳуқуқи сифатида кўпроқ қўлланилган. Шуниси эътиборга лойиқки, қадимги даврлардан бери ҳуқуқ, шу жумладан, эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи аҳолининг ҳукмрон қатламларининг имтиёзи бўлиб, фуқароларнинг ҳуқуқий ҳолати билан боғлиқ бўлган. Фуқаролик институти ва инсоннинг асосий ҳуқуқлари ўртасидаги муносабатлар ҳозирги кунда ҳам у ёки бу кўринишда давом этмоқда.

Миграция ҳуқуқининг шаклланиши инсоннинг ўзига зарур бўлган йўналишга турли йўллар ва ҳаракатланиш воситасидан фойдаланган ҳолда кўчиб юриш имкониятининг босқичма-босқич ривожланишидир. Одамларнинг кўчиб юришида мутлақ эркинлик мавжуд эмас, чунки ҳокимият томонидан чекловлар қўйилмаган ва давлат чегаралари бўлмаган тақдирда ҳам бир жойдан иккинчи жойга бориш учун иқлим ва географик хусусиятлар кўринишидаги бошқача тўсиқлар бўлган. Қолаверса, бу одамнинг жисмоний имкониятига ҳам боғлиқ. Замонавий дунёда эса, эркин ҳаракатланиш қонун доирасида амалга оширилади.

Миграция ҳуқуқининг шаклланиши босқичлари ҳақида турли қарашлар мавжуд. Масалан, эркин ҳаракатланиш ҳуқуқининг шаклланишини И. Алешкова тўрт босқичга (давлатчиликдан олдинги давр – инсон табиатидаги одатий ҳолат; янги феодал давлатлар даври – ҳуқуқий одат шаклида; XVIII аср охири

– табиий ҳуқуқлар таркибида; XX аср – юридик жиҳатдан алоҳида норма сифатида мустақкамланиши) ажратган² бўлса, ҳуқуқшунос олим В. Могильный унга XXI аср – Европа иттифоқи мисолида давлатлар орасидаги чегараларни олиб ташланиши ва паспорт-виза назоратини соддалаштириш – бешинчи даврни ҳам қўшимча қилган³.

Эркин ҳаракатланиш ҳуқуқининг шаклланиши жараёни бошқа муаллифлар томонидан ҳам ўрганилган. Лекин улар бир-бирларини тўлдириб, кенгайтиради холос. Юқорида баён этганларимиз асосида миграция ҳуқуқининг тарихий ривожланиши тўғрисида ўзимизнинг қарашларимизни тақдим этамиз. Фикримизча, миграция ҳуқуқининг шаклланиши ва ривожланишини тўртга, яъни қадимги (ибтидоий жамоадан VI асрга қадар), ўрта асрлар (VII асрдан XIX асрга қадар), XX аср ҳамда XXI аср каби даврларга бўлиш мақсадга мувофиқ.

Қадимги давр милoddан аввалги ва милодий VI асргача бўлган вақтни ўз ичига қамраб олади. Бу даврда аҳоли миграциясининг ўсиши билан, мазкур жараёнларни тартибга солишга қаратилган тегишли институтлар ҳам шакллана бошлаган. Бу каби ҳуқуқий институтлар сирасига эркин ҳаракатланиш, сафар ёки шахсни тасдиқловчи ҳужжатлар (паспорт-виза), шахсларнинг фуқаролик ҳуқуқий мақоми, бошпана олишни киритиш мумкин. Қуйида Қадимги Месопотамияда миграция ҳуқуқининг ўзига хос хусусиятларини таҳлил қиламиз.

Савдо-сотиқ мамлакат иқтисодиётининг ўсишига хизмат қилувчи асосий омиллардан эканини биринчилардан бўлиб англаган месопотамиялик Ашшур шахри ҳукмдори Илушума (милoddан аввалги 1915-1890) жанубий чет эллик савдогарларни жалб қилиш учун муайян имтиёзлар тақдим этган. Натижада Ашшур савдо марказига айланган. Шу тариқа чет эл фуқароси ҳуқуқий мақомини дастлаб ажнабий савдогарлар қўлга киритган.

Инсоният тарихининг энг кўҳна қонунлар тўпламидан бири бўлган Липит-Иштар ко-

¹ Gabriel Mas. Histoire des migrations humaines / Cahiers de Village de Forez №65. Montbrison: Groupe d'histoire locale du Centre Social de Montbrison, 2018. – P.3.

² Алешкова И.А. Право на свободу передвижения: историко-правовая ретроспектива // Конституционное и муниципальное право. – М.: Юрист, 2006, № 4. – С.33.

³ Могильный В.Ф. История возникновения и развития права на свободу передвижения // Юрист Правовед 2007, № 6 – С.52.

дексида шумер тилида эркин ҳаракатланиш маъносини билдирувчи атама ишлатилган бўлиб, Шумер ва Аккад шаҳарлари фуқароларига нисбатан қўлланилган (1-расм).

1-расм. Липит-Иштар кодекси⁴.

Мазкур норматив-ҳуқуқий ҳужжат милоддан аввалги 2100-2050 йилда ёзилган энг биринчи қонунлар тўплами – Ур-Наммудан кейин тахминан милоддан аввалги 1934-1924 йилларда тузилган иккинчи кодекс саналган. Унда фуқаролик ҳуқуқ ва эркинликлари орасида Месопотамия ҳамда унинг ташқарисида ҳам эркин ҳаракатланишни тақдим этиш, қуллик ва тобелик ҳолатидан халос этиш масалалари кўзда тутилган. Кейинчалик ушбу тушунча чет эл фуқаролари, жумладан, сайёҳат қилувчи савдогарлар ва бошқа мамлакатларнинг расмий вакиллари ҳам жорий қилинган⁵.

Илк дипломатик паспорт ҳақидаги маълумотлар 1888 йилда топилган археологик ёдгорлик – «Амарна номалари» билан боғлиқ бўлиб, ундан милоддан аввалги XIV асрда шимолий Месопотамияда жойлашган Миттани қироллигидан Мисрга юборилган элчилар фойдаланишган (2-расм).

2-расм. «Амарна номалари». Илк дипломатик паспорт намунаси. Лондондаги Британия музейи⁶.

Лойдан ясалган цилиндрсимон муҳри ҳужжат Мисрга боришда талаб этилган. Унда мазкур ҳужжат эгасига дахл қилиш, Миттани ҳукмдори Тушраттага суиқасд қилиш билан тенг деган мазмундаги сўзлар битилган⁷.

Қочоқларнинг ўзаро алмашинувида доир масалалар милоддан аввалги 2 минг йилликда Хетт подшоҳлигининг халқаро шартномаларида ҳам учрайди. Хетт қонунларининг 40-моддасига мувофиқ, муайян аҳоли тоифаси «арнувала» номини олган бўлиб, забт этилган ҳудудлардан олиб келинган шахслар, яъни асирлардир⁸.

Шу билан бирга, инсоннинг ҳаракатланишдаги имкониятлари ҳуқуқий жиҳатдан даставвал чекланганлиги ҳақида айрим маълумотлар мавжуд. Машҳур Ҳаммурапи қонунларини (аккад. Inu Anum sîrum, милоддан аввалги тахминан 1792-1750 йиллар) бунга мисол келтириш мумкин. Мазкур қонунлар тўпламининг 15-моддасида ёзилишича, агар бирор киши сарой қулини ёки мушкенуми (аккад. «mushkênu» – «бўйсунган») ёхуд унинг қулини шаҳар дарвозасидан ташқарига чиқарса, ўлдирилиши лозим. Бу ерда мушкенум ўз ерига эга бўлмаган, подшоҳ хўжалигида фаолият юритган, чекланган фуқаролик ҳуқуқига эга шахс тоифаси-

⁴ Francis Rue Steele. The Code of Lipit-Ishtar // American Journal of Archaeology. Vol.52, № 3, 1948. – P. 452. (pp. 425-450).

⁵ Mogens Trolle Larsen. The Old Assyrian City – State and its Colonies. – Copenhagen: Akademisk Forlag, 1976. – P. 71.

⁶ http://www.britishmuseum.org/research/collection_online/collection_object_details.aspx?objectId=317631&partId=1&searchText=+29841&page=1

⁷ Leichty E et al 1988a / Catalogue of the Babylonian Tablets in the British Museum, volume VIII: Tablets from Sippar 3 (p.175).

⁸ Cuq Edouard. Les Lois Hittites. Revue historique de droit français et étranger (1922), 3, quatrième série. – P.402. (373-435). Retrieved April 27, 2020, from www.jstor.org/stable/43850139.

ни ифодалаб, кейинчалик камбағал, фақир ва муҳтож маъноларни билдирувчи арабча «мискин» сўзини келтириб чиқарган⁹. Хуллас, муайян шахслар тоифаси, жумладан, қулларнинг эркин ҳаракатланиши чекланган бўлиб, қонунда шафқатсиз жазолар кўзда тутилган.

Кўчиб юриш эркинлигини кафолатловчи ҳуқуқий нормаларнинг шаклланиши тарихий жиҳатдан ўрганилганда, дастлаб тақиқлар ва ундан кейин рухсат берувчи меъёрлар юзага келгани аниқланган.

Турли сабаблар билан халқларнинг кўчиши, чет эллик аҳолининг бошқа мамлакат ҳудудига келиб қолиши натижасида мазкур қатламнинг мақомини ҳуқуқий тартибга солиш тизими ривожланди. Қадимги Яқин Шарқ давлатлари чет элликларнинг ҳуқуқий мақоми институти бўйича бошқа ўлкаларга қараганда анча илғор бўлган. Чет элликлар муайян кичик мавзеларда истиқомат қилишган, уларнинг мақоми миллий қонунлар ва одатларга мувофиқ тартибга солинган. Бу каби мавзелар ўз маъмуриятига эга бўлган ва миллий автономияларга ўхшаб тузилган. Бобилда яҳудийлар маъмурияти фаолият кўрсатган бўлиб, уни яҳудий ҳукмдор бошқарган. Бошқа мамлакат ҳудудида чет элликлар мақомининг муҳим жиҳати шундаки, улар ўз динлари ва урф-одатларини сақлаб қолиш имкониятига эга бўлган. Шу билан бирга мигрантларга миллий ҳамда диний ўзлигини сақлаш ва ривожлантиришга рухсат берилган бўлса ҳам, лекин сиёсий мустақиллик талаб қилиш тақиқланган. Одатда ҳар бир мигрантнинг мақоми унинг асл келиб чиққан давлати билан қабул қилувчи мамлакатнинг ўзаро сиёсий ва иқтисодий муносабатларига боғлиқ бўлган. Масалан, Оссурия подшоҳи Ашшурбанипал (аккад. Aššur-bāni-apli, миллоддан аввалги 669-633) қурғоқчилик ва ҳосилсизликдан кейин ҳозирги Эроннинг жанубий-ғарбий ҳудудидаги Элам давлатида юзага келган очарчиликдан қутқариш мақсадида эламлик мигрантларни вақтинчалик қабул қилган. Демак, чет элликларга муносабатда сиёсий манфаатлар ва иқтисодий талаблардан келиб чиқилган.

Aššur-bāni-apli, миллоддан аввалги 669-633.

Миллоддан аввалги 1190 йилда финикияликлар ҳозирги Фаластин ҳудудига кўчиб келган. Миллоддан аввалги 587 йилда яҳудийларнинг 95 фоизи Фаластиндан қул сифатида Бобилга кўчирилган бўлиб, орадан деярли ярим аср ўтиб, Форс шоҳи Кир томонидан озод этилган ва ўз юртларига қайтарилгани исботланган¹⁰.

Библиянинг «Қадимги Аҳд» қисмида паспорт тарихига доир илк маълумотларни учратиш мумкин. Жумладан: «... агар шоҳ ҳазратлари маъқул деб топсалар, Фурот дарёсининг ғарбидаги вилоят ҳокимларига мактублар ёзиб берилса, токи Яҳудога кириб боришим учун улар менга ижозат беришсин»¹¹. Шоҳ мазкур аризага биноан, мамлакат ҳудудида хавфсиз ҳаракатланиши ва шаҳарлар дарвозасидаги посбонларга кўрсатиш учун махсус рухсатнома тақдим этган.

Мазкур манбада келтирилган воқеа-ҳодиса Ахамонийлар сулоласининг подшоҳи Артаксеркс I ҳукмронлиги даври, яъни миллоддан аввалги 465-424 йилларга тўғри келиб, ёзма рухсатнома – ҳозирги паспорт вазифасини бажарувчи ҳужжат илк маротаба тилга олинган.

Миграция ҳуқуқининг ижод билан кесишган биринчи «чорраҳаси» ушбу диний-афсонавий маълумотнинг инглиз рассоми, санъат арбоби Уильям Брасси Хоул (инг. William Brassey Hole, 1846-1917) томонидан яратилган «Наҳимиё Артаксерксга арз қилмоқда» (Nehemiah Makes His Petition to Artaxerxes) номли тасвирий санъат асарида ўз ифодасини топган (3-расм).

⁹ <http://culture-et-revolver.org/entretiens/mushkhenu-miskin-mesquin/>

¹⁰ Guy D. Middleton. Understanding Collapse. Cambridge University Press, 2017. –P.160.; От века бронзового до века цифрового: феномен миграции во времени. – Барнаул : Изд-во Алт. ун-та, 2018. – 436 с.

¹¹ Book of Nehemiah, 2:7.

3-расм. «Эски Аҳд тарихи»¹².
Наҳимий Артаксерксга арз қилмоқда.

Қадимги даврда юзага келган одамларнинг умумий тенглик ва шу билан бирга эркин ҳаракатланиш ҳуқуқи ғояси ўша тарихий босқичда амалга оширилмаган бўлса ҳам, турли шакл ва йўналишларда ривожланиб келган.

Шу тариқа, миграция ҳуқуқининг асосини ташкил қилувчи эркин ҳаракатланишни тартибга солувчи ҳуқуқий одатларнинг олдинги ҳулқ-атвор қоидаларидан фарқли уч жиҳати мавжуд бўлган:

биринчидан, бир жойдан иккинчи жойга кўчиш имконияти универсал хусусиятга эга бўлган;

иккинчидан, ўрнатилган қоида бузганлик учун жазо муқаррарлиги таъминланган;

Библиянинг «Қадимги Аҳд» қисмида паспорт тарихига доир илк маълумотларни учратиш мумкин. Жумладан: «... агар шоҳ ҳазратлари маъқул деб топсалар, Фурот дарёсининг ғарбидаги вилоят ҳокимларига мактублар ёзиб берилса, токи Яҳудога кириб боришим учун улар менга ижозат беришсин». Шоҳ мазкур аризага биноан, мамлакат ҳудудида хавфсиз ҳаракатланиши ва шаҳарлар дарвозасидаги посбонларга кўрсатиш учун махсус рухсатнома тақдим этган.

учинчидан, мазкур ҳуқуқни амалга оширилиши ва назорати давлат томонидан таъминланган ҳамда муҳофазаланган.

Хуллас, миграция ҳуқуқи оддий одатдан ҳуқуқий одат сифатида шаклланиши, сўнг позитив ҳуқуққа айланиши, ва ниҳоят, шахсий ҳуқуқ сифатида эътироф этилиши учун асрлар ўтиши талаб қилинган. Аслида табиий ҳуқуқ назариясининг асосий қоидалари қадимги даврда шаклланган. Табиий ҳуқуқ назарияси тарафдорлари миграция ҳуқуқини алоҳида ҳуқуқ тоифасига киритмасдан, балки инсон ҳуқуқ ва эркинликларининг умумий концепциясида кўриб чиққан.

Луқмонжон ИСОҚОВ,
юридик фанлар бўйича
фалсафа доктори (PhD)

¹² Nehemiah Makes His Petition to Artaxerxes. By William Brassey Hole (1846-1917) from «Old Testament History» (Eyre and Spottiswoode 1925). Location of painting unknown.